

**YENİ AZƏRBAYCAN NƏSRİNİN YARANMASINDA
QƏRB ƏDƏBİ FİKRİNİN ROLU****A.A.ƏSƏDOV****Bakı Dövlət Universiteti****arif_alim@box.az, arifesedov@mail.ru**

Məqalədə yeni Azərbaycan nəsrinə ilə yeni Amerika nəsrini arasındakı qarşılıqlı əlaqələr təhlil və tədqiq edilir. İndiyə qədər yeni Azərbaycan nəsrinin təşəkkülünə təsir göstərən əsas amilləri əsasən keçmiş SSRİ miqyaslı ədəbi hadisələrlə və ölkə rəhbərliyindəki hakimiyyət dəyişiklikləri ilə izah edirdilərsə, məqalədə ənənəyə yeni yanaşma təklifi irəli sürülür və yeni nəsrimizin dünyamiqyaslı ədəbi hadisə olması araşdırılır.

XX əsrin əvvəllərində dünya ədəbiyyatı və incəsənəti səhnəsində baş verən əsaslı bədii-intellektual və ədəbi-estetik dəyişikliklər yazıçıların qarşısında yeni yaradıcılıq tələbləri qoydu. Həmin təsir və meyillərin nəticəsində Amerika (ABŞ) ədəbiyyatında Yeni Amerika nəsrini yarandı. “Yeni Amerika nəsrini” dedikdə, biz əsas səciyyəvi keyfiyyətlərinə, mövzu seçiminə, daxili quruluşuna, estetik prinsiplərinə, bədii-poetik qatına, təsvir və təhkiyəsinə görə əvvəlki dövrlərdən kifayət qədər fərqlənən və sonrakı dövr ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən nəsrinə nəzərdə tuturuq. Buraya əsasən E.Heminqueyinin, F.Fisceraldın, U.Folknerin nəsr yaradıcılığı daxildir. Yaranan nəsrin daxili quruluşunda, mövzusunda, həyat materialında, təsvir olunan insan xarakterlərində, ideyasında və ifadə olunan yazıçı mövqeyində, janr və təhkiyəsində keyfiyyət dəyişmələri görünürdü. Yazıçıların gerçəkliyə münasibətində, bədii əsərin qəhrəmanlarının danışıq və davranışlarında, hətta geyimlərində əvvəlki ədəbi mərhələdən fərqlər özünü büruzə verdi.

I Dünya müharibəsi və onun nəticəsində yaranmış “İtirilmiş nəsil” ədəbiyyatı, XIX əsrdə mövcud olmuş Amerika ədəbiyyatı və rus nəsrini, Freydizm və şüur axını nəzəriyyəsi, Avropa modernizm məktəbi və ekzistensializm Yeni Amerika nəsrinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərmiş, bu nəsrin üslubunu və yazı texnologiyasını müəyyənləşdirmişdi. “XX əsrdə ədəbi aləmdə meydana çıxan ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri Freydin şüuraltı konsepsiyasından başlayan meyillərin ədəbiyyata sirayət etməsi oldu. Bu konsepsiya ədəbiyyatda daha geniş aspektlər üzrə inkişaf edərək, bütövlükdə, Amerika mədəniyyətinə böyük təsir göstərdi. Bu nəzəriyyənin ədəbiyyat üzərində buraxdığı təsir, deyək ki, elmdə tətbiqindən və işlənmə dairəsindən daha geniş şəkildə təşəkkül tapdı” (5, 46).

Daha çox obrazların daxili aləminə, psixoloji fərdiyyətçiliyinə əsaslanan yeni nəsr müəllifləri onları cəmiyyətin bir hissəsi, hərəkətverici qüvvəsi kimi anlayırdı. Real həyatın neqativ cəhətlərindən söz açan yazıçılar bu nəticəyə gəlirdilər ki, baş

verən hadisələrin mürəkkəbliyi girdabında müasir adam əslində itirilmişdir. Müasir *insan istəsə də, istəməsə də cəmiyyətin robotuna çevrilmişdir*. İnsanın yaratdıqları əslində onun özünə qarşı yönəldilir. Və nə qədər ki, gec deyil, insanı düşdüyü ağır və məhrumiyətli, təhlükəli yoldan, özünün yarada biləcəyi qorxulu gələcəkdən çəkəndirmək lazımdır. İnsan mənəvi vəhşiyyə çevrilməməlidir.

Sonrakı dövr dünya ədəbiyyatında insanın mövcud qaydalara istəmədən boyun əyərək ona tabe olması, ənənəyə etiraz edə bilməmək kimi motivlər kifayət qədər işləndi və Azərbaycan ədəbiyyatında da “Teleqram”(İ.Hüseynov), “Yaşıl teatr”, “Yamacda nişanə”, “Dünyanın arşını”, “Yasamal gölündə qayıqlar üzürdü” (S. Əhmədli), “Baladadaşın ilk məhəbbəti”, “Dolça”, “Toyuğun diri qalması”, “Ağ dəvə”, “Gümüşü, narıncı, məxməri”, “Qatar. Pikasso. Latur. 1968”, “Bir görüşün tarixçəsi” (Elçin), “Bağçada rahat guşə”, “Truskavetsə kim gedəcək?”, “Dantenin yubileyi”, “Molla Nəsrəddin -66”, “Taksi və vaxt”, “Gürcü familiası”, “Bayram həsrətində”, “Macal”, “Ağ liman”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” (Anar), “Gilas ağacı”, “Dağlara çən düşəndə”, “Atalar və atasızlar”, “Mənim nəğməkar bibim”, “Adamlar və ağaclar”, “Kür qırağının meşələri”, “Ürək yaman şeydir”, “Bu kənddən bir qatar keçdi”, “Gilənar çiçəyinə dediklərim”, “Yəmən”, “Tənha iyde ağacı” (Ə.Əylisli) və s. b. əsərləri ortaya qoyuldu. Deməli, belə fikir irəli sürmək olar ki, XX əsrin 60-cı illərində bədii yaradıcılığa başlayan və bu gün ədəbiyyatımızda “altmışıncılar”, yaxud yeni Azərbaycan nəsrini adlandırılan (öz missiyasını və nəsilərarası polemikalarını hələ də davam etdirən !) ədəbi hadisə də öz növbəsində bu və ya digər cəhətlərinə görə XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş yeni Amerika nəsrini ilə tipoloji oxşarlıqlara malikdir.

Hər iki nəsrin və nəslin yaradıcılığı ədəbiyyatda öz mədəni və coğrafi ərazisi üçün yeni idi, modern idi. İstər Amerika, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatının mövcud illərdə yaradıcılıq keyfiyyətlərində uyğunluqlar kifayət qədərdir. Hər iki nəsrin qəhrəmanı zamanın sərt zərbələrinə dözə bilmir, mənəvi cəhətdən zədələnir. Onlar bir-birlərinə yadlaşaraq, öz daxili dünyalarına qapılıb ətraf aləmlə, demək olar ki, əlaqəni kəsirlər. Bu qəhrəmanlar üçün həyat sevinci, ailə səadəti, adi insani-dünyəvi məhəbbət mövcud deyildir. Onların öz problemləri, öz daxili aləmlərinin həll olunması məsələləri vardır. Santyaqo, Frederik Henri (E. Heminquey), Səpten, Üç səbət, Qaçan zənci, Emili Krirson, Uoş (Folkner), Xanım Kinq, Çarli (F.S.Fiscerald), Feyzulla Kəbirlinski, Nemət, Təhminə, Həmidə xanım (Anar), Qədir, Sadıq, Sərvər, Əjdər (Ə.Əylisli), Baladadaş, Məmmədəğa, Məsməxanım (Elçin) və digərləri yeni nəsrin qəhrəmanlarındandır və onları narahat edən məsələlər, onların düşüncələri hamıdan fərqlənir.

Mərhum tərcüməçi N.Səfərov U.Folknerin “Yangın” hekayəsini dilimizə çevirərkən qeyd edirdi ki, “Yangın” hekayəsinin isə Folknerin Yoknapatof saqasına, bəlkə də az dəxli var və Folknerin ənənəvi üslubundan bir qədər seçilir. Və qəribədir ki, bu hekayəni oxuyanda yox, tərcümə edəndə müasir yazıçıların bir neçəsinin adını xatırlamalısınız...

Yeni Azərbaycan nəsrində də (doğrusu, mən bu termini qəbul etmirəm) həmin üsluba tez-tez rast gəlmək olur” (6, 7).

Və yaxud “Yəmən” povestində Ə. Əylisli yazır: “Elə Səfalı müəllimin həyat tarixçəsini də o vaxt mən Folknerlə Xızır kişinin əhvalatından başlamaq fikrindəydim. Təsəvvür eləyin: Folkner və Xızır kişi - bədii əsər üçün bundan maraqlı

başlanğıcı haradan tapmaq olar? Həm real, həm də qeyri-adi. Qeyri-adiliyi öz-özünə məlumdur. Reallığı isə burasındaydı ki, bir gün (Onda da isti yay günü idi.) öz evində kreslodə oturub, tərləyə-tərləyə çay içdiyi yerdə birdən Səfəli müəllimin gözü kitab rəfindən birbaşa ona tərəf baxan bir adam sifətinə sataşmışdı. Sifət bir qalın kitabın üz qabığındaydı. Baxan- qaraqaş, qaragöz bir kişiydi. Yaşı qırx beş-əlli arasında olardı. Və qaramtıl çərçivəyə alınmış o şəklin yuxarisında iri hərflərlə alt-alta: Uilyam Folkner yazılmışıdı” (3, 194).

Gördüyümüz kimi, Ə.Əylislinin yaradıcılığına Folkner öz adıyla gəlir, eləcə də yeni Amerika nəsrinin digər nümayəndələrinin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri vardır, amma təəssüflər olsun ki, ədəbiyyatımızla Amerika ədəbiyyatı arasındakı qarşılıqlı əlaqələr dərinədən təhlil və tədqiq edilməmişdir. İndiyə qədər Yeni Azərbaycan nəsrinin meydana gəlməsində əsaslı rol oynamış Qərb, xüsusilə Amerika ədəbiyyatı haqqında müxtəlif fikirlər, mülahizələr olmuşdur. Tədqiqatçılar elmi, yaxud publisistik yazılarında məsələyə öləri də olsa, münasibət bildirmişlər. Lakin hələ ki, əsaslı elmi araşdırmalardan söhbət gedə bilməz. Diqqət edək: “Sözsüz ki, uzun müddət kəskin ideoloji sərhədlərlə bir-birindən ayrılısalar da, Qərb mədəniyyəti və sosializm realizmi məkanında inkişaf tapan mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirlər də olmuşdur” (1, 202). Bu fikir tədqiqatçı T.Əlişanoğluyla aiddir. Başqa bir alim- N. A. Paşayeva qeyd edir: “İndiyə qədər 60-cı illər nəsrinin mahiyyətinin tam açılmamasının əsas səbəblərindən biri, demək olar ki, başlıcası, onun yaranmasına təsir edən fəlsəfi təmayüllərin nəzərə alınmamasıdır. Bəlli olduğu kimi, 60-cıların nəsrində hər şeydən əvvəl insana baxış dəyişildi, daha sonra onun bədii ifadəsi formalaşdı. Bu baxış artıq ənənəvi sovet ideologiyasının ölçülərindən kənara çıxırdı. Bu kənaraçıxma eyni zamanda, milli ədəbiyyatın beynəlxalq əlaqələri və qloballaşan dünyaya doğru ilk addımları idi. Ədəbiyyat yavaş-yavaş süni realizm (sovet ideologiyasını formalaşdırdığı) tələblərindən üz çevirərək insanın mahiyyətinə doğru irəliləyirdi. İnsanın mövcudluğu, mahiyyəti isə XX əsrin geniş yayılmış fəlsəfi təlimlərinin əsasında dayanırdı. 60-cı illər nəsrini bu fəlsəfi təlimlərdən kənarda araşdırmaq qeyri-mümkündür” (4, 55).

Ə.Əylisli 1969-cu ildə yazırdı ki, “Müasir ədəbi prosesdə az və ya çox miqdarda dəyəri olan hər hansı bir milli əsər barədə dürüst söz deməkdən ötrü dünya ədəbiyyatının başlıca məsələlərindən xəbərdar olmaq bu günün ədəbi tənqidi üçün daha keyfiyyət göstəricisi deyil, adicə zərurətdir. Çünki bizim yaşadığımız dövr bu mənada tamamilə yeni dövrdür, dünyanın mənəvi xəritəsi tarixi inkişafın heç bir mərhələsində indiki qədər əlçatan, indiki qədər göz qabağında olmayıb. Bu xəritəni bütöv dərk etmədən heç bir yaşarı milli sənət nümunəsi yaratmaq olmaz” (2, 63-64).

Ədəbi fikrin, ədəbi düşüncənin birdən-birə yaranmadığını bilirik. Hər hansı bir yaradıcılıq faktının meydana gəlməsi üçün müəyyən hazırlıq mərhələsi və meyillər tələb olunur. Yəni hər hansı bir ədəbi düşüncənin, təfəkkürün bu qədər geniş şəkildə fəaliyyəti, onun şüurlarda özünə yer etməsi adicə bir hadisə deyil və mütləq hər hansısa bir fəlsəfəyə, estetik prinsiplərə söykənməli, eləcə də, hansısa bir tarixi təkanın, titrəyişin nəticəsi olmalı idi. Çünki tarixi və ədəbi təcrübədən görüldüyü kimi, ədəbiyyat sahəsində əsaslı dəyişikliklər ictimai-siyasi proseslərin burulğanından çıxır.

Bizim ədəbi tənqidimiz 60-cı illər nəsrimizi təhlili edərəkən, daha çox bu nəsrin sərhədlərini Ümumittifaq (keçmiş SSRİ) miqyası ilə məhdudlaşdırırdı. Amma

apardığımız araşdırmaların yekununa görə, biz bu fikirlə tam razılığa bilmirik. Azərbaycanın yeni nəsrİ öz yaradıcılıq əlaqələri baxımından keçmiş SSRİ ədəbi arenasının miqyasından kənara çıxır.

II Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycan ictimai- siyasi, ədəbi-mədəni, bədii-intellektual fikrində baş verən müxtəlif xarakterik keyfiyyətlər, yazıçıların məişət və yaşam tərzləri, formalaşan dünyagörüşləri onları istər rus dili vasitəsilə, istərsə də, tərcümələrdən bəhrələnmə yolu ilə Amerika (və əlbəttə ki, dünya) ədəbiyyatı ilə tanış edirdi ki, bu da öz növbəsində həmin yazıçıların yaradıcılıqlarında əksini tapırdı.

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, Folknerin dilimizə ilk tərcümələri Ə.Əylislinin “Azərbaycan” jurnalında baş redaktor işlədiyi vaxtlarda olmuşdur. Və elə Folknerin dilimizə ilk tərcümələrinin meydana gəlməsində yazığımızın böyük əməyi olmuşdur. Həmin tərcümələrdən (1979-cu il) neçə illər sonra tərcüməçi N.Səfərov bu tərcümələr haqqında yazırdı ki, “vaxtıyken “Azərbaycan” jurnalında işləyəndə, baş redaktor Əkrəm Əylisli deyirdi ki, Foknerlə bağlı yazılar vermək lazımdır. Mən o vaxt Folknerlə tanış deyildim. Onu cavan tərcüməçilərdən biri tərcümə edib, redaksiyaya gətirdi. Mən bu tərcümə üzərində bir həftə işlədim. Bir şey çıxmadı. Arada inciklik oldu. Vəziyyəti Əkrəm Əylisliyə dedim. Folkner haqqında yazı hazır idi, ancaq redaktor (Ə.Əylisli-A.Ə.) onu Folknerin əsərindən tərcümə olmadan vermək istəmirdi. Mən məcbur oldum “Qırmızı yarpaqlar”ı tərcümə elədim. On üç gün keçdi. Jurnal çapda idi. Təcili çatdırmalı idim. Mənim bütüm ömrüm boyu bu qədər məşəqqət çəkdiyim olmayıb. Vaxt məni yorurdu. Məşəqqət ondan irəli gəlirdi. Bir də Əkrəm Əylislinin “Noldu?..” sualı... Nəsə, hekayəni tərcümə eləyib verdim. “Bax, buna Azərbaycan xalqına xidmət deyərlər” sözləri mənim üçün indi də böyük qiymətdir” (6, 7).

N.Səfərovun cavan “tərcüməçilərdən biri” dediyi həmin gənc, çox güman ki, tərcüməçi T.Vəliyev imiş. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1979- cu ildə “Azərbaycan” jurnalında N. Səfərovun “Qırmızı yarpaqlar” tərcüməsi ilə bərabər, T.Vəliyevin Folkner haqqında yazıları da dərc olunmuşdu.

Təxminən iyirmi beş il sonra T. Vəliyev yazırdı: “ Folkner yaradıcılığı ilə ilk tanışlığım 70-ci illərin axırlarından başlayıb. Universitet illərində (1972-1977) xarici ölkələr ədəbiyyatı fənnini keçərkən dərslük tipli müəyyən kitablarda Folknerin adına rast gəlsəm də, onunla birbaşa təmasda olmamış, heç bir əsərini oxumamışdım. Səhv etmərsə, 1978-ci ildə bir dəfə təsadüfən “Oqonyok” jurnalının əlavəsi kimi nəşr olunmuş Folknerin üç hekayəsindən ibarət bir broşur-kitabça əlimə keçdi. Oxudum və ilk təmasdan da bu yazıçıya birdəfəlik valeh oldum. Sonra iş elə gətirdi ki, ingiliscədən bədii tərcümə yaradıcılığına da Folknerlə başladım. Onun o vaxtkı “Moscow news” həftəliyində çap olunmuş “Kimyanı bilməyəndə” adlı hekayəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə çalışdım. Ancaq yazıcının yaradıcılığını, onun üslub incəliklərini dərinləndirən bilmədiyimə, tərcüməçilik təcrübəmin, demək olar ki, heç olmadığına görə, həmin tərcümə xeyli uğursuz alındı və çap olunmadı” (7, 22).

Məsələyə bütün tərəflərdən yanaşdıqda, ayrı-ayrı yazıçı və alim rəylərini diqqətlə incələdikdə yeni Amerika və yeni Azərbaycan nəsrİləri arasındakı uyğunluqları kifayət qədər əsaslı şəkildə müşahidə edə bilirik. Zənnimizcə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı Qərb ədəbi-estetik fikri ilə bu və ya digər formada və səviyyədə əlaqələr quraraq, öz inkişaf yolunu və yaradıcılıq formasını müəyyən etmişdir ki, ədəbiyyatı-

mızın XX əsrinin II yarısını həmin ədəbi-intellektual, fəlsəfi praktikadan kənarı təsəvvür etmək mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlişanoğlu T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 312 s.
2. Əylisli Ə. Ədəbiyyat yangısı. Bakı: Yazıçı, 1969, 232 s.
3. Əylisli Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq- Qərb, 2004, 368 s
4. Paşayeva N.A. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında insanın bədii-estetik dərk (xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında) fil. elm. dok. al. dər. almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı: 2004, 286 s.
5. Şirinov E.Q. XX əsr Amerikan nəsrində Uilyam Folknerin hekayələrinin yeri. fil. elm. nam. al. dər. almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2005, 119 s.
6. Səfərov N. Ən gözəl uçuş. Bədii tərcümələr, memuar və publisistika haqqında yazılar, Bakı: Qanun, 2005, 416 s.
7. Avqustda işıq Xəzər jurnalı, Bakı: 2005, № 3, 58-112 s.

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРНОЙ МЫСЛИ ЗАПАДА В СОЗДАНИИ НОВОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ИЗДАНИЯ

A.A.ASADOV

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается различие и схожие элементы азербайджанской и американской литературы XX века. Также анализируется роль и влияние западной литературной мысли при формировании азербайджанской литературы XX века. В статье даются предложения для дальнейших исследовательских работ.

THE ROLE OF WESTERN LITERATURE IN THE FORMATION OF NEW AZERBAIJANI PROSE

A.A.ASADOV

SUMMARY

The article deals with the analysis of similar and distinctive elements of Azerbaijani and American literatures of the XX century. It should be noted that the poetic features of Folkner's, Hemingway's and others' proeses are investigated namely on this background.

The article presents offers and recommendations for further researches.